

Türkçe Sözcük Biçimlenmesinde Düzlemler ve Türetmeler

Yrd. Doç. Dr. Nalan BÜYÜKKANTARCIOĞLU (*)

Özet

Üretimsel dilbilgisi kuramı, tüm dilsel bileşenleri, bu bileşenlerin ilişkilerini ve ilişkileri yöneten kuralları dilsel yeti (linguistic competence) bağlamında açıklar. Dilsel üretim üst yapıdaki sözel boyuta ancak zihinsel alt-yapı süreçlerinden sonra yansır. Biçimbilimsel bileşenin (morphological component) incelenmesi de, bu bileşenin diğer dilsel bileşenlerle olan ilişkilerinin, zihinsel süreçlerin ve bu süreçlerin sonunda ortaya çıkan biçimbilimsel oluşumların üretimsel kurallar açısından incelenmesi demektir. Bu yazıda, biçimbilimsel açıdan sözcük biçimlenmesi açıklanırken, kök-ek bileşmelerinin zihinsel öncelik-sonralık (hierarchy) düzlemleri içinde yer aldıkları ve bu düzlemlerin işleyişinin de dil yetisi tarafından belirlendiği, eklerin salt yapı taşları olarak değil, biçimbilimsel üretim sürecinin temel amacı olan geçerli sözcük oluşumunu destekleyen, bu nedenle de sesbilimsel, sözdizimsel, anlamsal diğer bileşenlerle sürekli etkileşimde olan birimler olarak önem taşıdığı belirtilmektedir. Üretimsel bağlamda sözlüksel biçimbilime (lexical morphology) göre, temel birim, biçimbirim (morpheme) değil, sözcüktür. Yazıda, sözü edilen bu kavramlar açısından kimi Türkçe sözcüklerin biçimlenmesi örneklenmiştir. Çalışma, sınırlı sayıda örnekle yürütüldüğü için bir inceleme denemesi niteliği taşımaktadır.

Abstract

Generative grammar considers all linguistic components, their relations and the rules governing these relations within the context of linguistic competence. Linguistic

* Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dilbilim Bölümü.

production on the surface level is possible only after mentally defined deep structure processes have taken place. The analysis of the morphological component of language means the analyses of interactions between this component and others, of mental processes, and of the formation of morphological forms according to the rules governed by the linguistic competence. In this article, lexical formation is explained in terms of mentally determined hierarchical strata, and the morphemes are introduced not merely as structural units, but as the units functioning in the generative process in order to produce grammatically well-formed words. The application of morphological rules inevitably necessitates the application of phonological, syntactic and semantic processes at the same time. Lexical morphology takes the word, rather than the morpheme, as the key unit of morphological analysis. In this article, the formation of Turkish words have been examined in the light of the above mentioned generative concepts. However, it may be more appropriate to consider this work as a pilot study for the fact that it has been carried out with limited number of Turkish examples.

1. Giriş :

Dilin biçimbilimi üzerine farklı kuramlar çerçevesinde incelemeler yapılmış ve yapılmaktadır. 20. yüzyılın başında, yapısalcı dilbilimin eş-zamanlı incelemelere ağırlık vermesiyle, dil yapısı sesbilimsel, biçimbilimsel, sözdizimsel ve anlambilimsel düzlemlerde ayrı ayrı çözümlenmiştir. Bu yapı-çözümleyici yaklaşım içinde biçimbilim, dilbilimin bir alt-alanı olarak belirlenmiştir. Yapısalcı biçimbilim çalışmaları, bir bütünü (sözcüğü) oluşturan birimleri betimleyip, bu birimlerin bir araya gelişlerini belirleyen kuralları açıklarken, biçimbirimi (morpheme) temel birim olarak ele almıştır. Kökler ve ekler kendilerine özgü işlevleri ile birer biçimbirimdirler. Sözcükler, biçimbirimlerin kurallı birliktelikleri ile oluşurlar ve yine yapısal çözümlemelerle biçimbirimsel bileşenlerine ayrıştırılabilirler (bkz. Bloomfield 1933; Harris 1946, 1951; Hockett 1954, 1958; Nida 1949).

Daha sonra ortaya çıkan üretimsel dilbilgisi anlayışında, salt yapı çözümlemesi yerine, dilsel üretimin zihinde hangi aşamalarla, nasıl oluştuğu önem kazanmıştır. Üretimsel dilbilgisinde, *dilsel yeti* (linguistic competence), bireyin, dilbilgisel açıdan geçerli ve geçersiz dil üretimleri arasında ayırım yapabilmesini, sınırlı sayıdaki kurallarla sınırsız sayıda dilsel yapılar oluşturmasını mümkün kılacak şekilde, ana dilinde farkında olmadan edindiği zihinsel kurallar bütünü olarak tanımlanır. Sözcük oluşturma bilgisi ve zihin sözlüğü (lexis) dilsel yetinin önemli bir parçasıdır. Biçimbilgisinin ve zihin sözlüğünün incelenmesi, *evrensel dilbilgisinin* (universal grammar) temel öğeleri olarak açıklanan sözdizimsel, sesdizimsel ve anlamsal kurallardan bağımsız düşünülemez.

Üretimsel dilbilgisi önceleri dilde ayrı bir biçimbilimsel unsuru yadsıyarak, sözcük yapılarını sesbilimsel ve sözdizimsel kuralların bileşimi bağlamında açıklamaya çalıştıysa da, 70'li yılların ikinci yarısından sonra dil kuramı içinde biçimbilimsel bileşenin önemi ayırt edilmiş ve sözcük oluşum aşamalarının incelenmesine önem verilmiştir. Ancak bu aşamalar incelenirken, anlambilimin, sözdiziminin, ve sesdiziminin karşılıklı etkileşimleri de ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Üretimsel dilbilgisi, biçim-sesbilimsel (morpho-phonological), biçim-sözdizimsel (morpho-syntactic) ve anlambilimsel kuralları betimlerken, dilde biçimbilim incelemesinin bu ilişkilerden soyutlanarak yapılamayacağını vurgulamıştır. Bu arada, 90'lı yılların başında, MIT'de Morris Halle, Alec Marantz ve diğerlerinin geliştirdiği 'Distributed Morphology' (dağıtılmış biçimbilim) kuramı, dilde biçimbilimsel bileşeni tümüyle yadsımakta, biçimbilimsel oluşumun, sözdizim ve sesdizim kurallarının işleyişi ile ortaya çıktığını belirtmekte; bir başka deyişle, biçimbilimsel bileşeni dilin sözdizimsel ve sesdizimsel bileşenlerine dağıtmaktadır. DM kuramı, bu şekli ile, üretimsel dilbilgisinin ilk dönemlerindeki yaklaşımı vurguluyor gözükmektedir (bkz. Halle & Marantz:1993, 1994).

Biçimbilim incelemelerine farklı yaklaşımlar getirilmiş olsa da, üretimsel dilbilgisi biçimbilimsel saptamalarıyla da günümüzde en geçerli temel kuram olma özelliğini korumaktadır. Bu yazıda, üretimsel dilbilgisi içinde geliştirilen biçimbilim incelemesi, diğer deyişle, *sözlüksel biçimbilim* (lexical morphology) kuramı ele alınmakta, kuramda açıklanan biçimbilimsel kavramlar ışığında Türkçe sözcüklerin biçimlenmesinden örnekler verilmektedir. İngilizce "lexical morphology" terimi, içindeki "lexical" sözcüğünün sözcükbirime değil, zihinsel sözlüğe gönderme yaptığı düşünüldüğü için, *sözlüksel biçimbilim* olarak çevrilmiştir. Çalışma, bir inceleme denemesi olduğundan sınırlı sayıda örnek kullanılmaktadır. Çalışmanın bundan sonraki aşamalarında, Türkçe içinde geniş kapsamlı taramalar ve saptamalar yapılması düşünülmektedir.

2. Sözlüksel biçimbilim ve sözcük oluşumunda düzlemler :

Sözlüksel biçimbilim ve *sözlüksel sesbilim* (lexical phonology) kuramları biçimbilimsel ve sesbilimsel kuralları bir bütünlük içinde ele alarak, dilde biçimbilimsel ve sesbilimsel yapıların ayrı ayrı incelenemeyeceğini, bu yapıların karşılıklı etkileşim içinde, dönüşümlü (cyclic) olduklarını açıklar.

Geleneksel *sözcük çekimi* (Word-and-Paradigm Model) yaklaşımında sözcük nasıl temel birim olarak ele alındıysa, *sözlüksel biçimbilim* ve *sözlüksel sesdizim* çalışmalarında da, sözcük temel birim olarak ele alınmaktadır. Şüphesiz, üretimsel dilbilgisinde sözcüğün ele alınışı geleneksel yaklaşımdan çok farklıdır. Geleneksel sözcük çekimi modeli, özellikle Latince ya da eski Grekçe gibi iç-bükümlü dillerde

sözcüğün durumlara göre çekim paradigmalarını ele aldığı için sözcüğü temel birim olarak tanımlamıştır. Oysa üretimsel dilbilgisinde sözcüğün temel alınmasının nedeni, dilde ek-kök bileşmelerinin amacının sözcük oluşturması ve bu süreçte de dilsel yetinin önemli bir rol oynamasıdır. Bu yaklaşımı benimseyen dilbilimciler için (bkz. Kiparsky, 1983, 1985; Strauss 1982; Siegel 1979, vb), dildeki biçimbilimsel yapılar belli zihinsel öncelik-sonralık düzlemleri içinde yer alırlar. Diğer bir deyişle, bir sözcüğün zihinde oluşması, ek-kök bileşmelerinin gerçekleşmesi, bir takım hiyerarşik düzlemler (strata) içinde tanımlanabilirler. Biçimbilimsel kurallarla, sesdizimsel, sözdizimsel ve anlamsal kurallar arasında sıkı bir ilişki vardır. Bu açıdan, birey dil yetisine dayanarak hangi düzlemdeki biçimbirimlerin hangi köklerle, hangi öncelik-sonralığa göre bir araya geleceğini ve hangi sesdizim ve sözdizim kurallarının işlemesi gerektiğini bilmektedir. Bu öncelik-sonralık kurallarına ve sesdizimsel ve sözdizimsel beklentilere uyulmadığı zaman, ortaya çıkan biçimbilimsel yapılar dilbilgisel olmamaktadır.

Üretimsel biçimbilimde, salt betimleyici yaklaşımdan çok, ayırt-edici özelliklerin vurgulandığı bir yaklaşım dikkati çekmektedir. Biçimbirimlerin işlevleri tanımlanırken, yalnızca sözcük-içi özelliklere değil, sözcüğün sözdizimsel yapı içinde diğer sözcüklerle olan ilişkilerine de açıklama getirilmektedir. Biçimbirimler arası ayırt-edici işlevsel özelliklere ilişkin bilgi, bireyin dil yetisi içinde bulunmaktadır. Demircan (1996), Türkçenin sesdizimi ile ilgili çalışmasında *sesbirim kuramının* Türkçe'deki sesdizimsel özellikleri yeterince açıklamadığını söylemektedir. Benzer şekilde, yapısalcı biçimbirim kuramının da Türkçe açısından ne kadar açıklayıcı olduğu sorgulanabilir.

Sözlüksel biçimbilim kuramına göre, her biçimbilimsel üretim sürecinin amacı, sesdizimsel, sözdizimsel ve anlamsal kurallarla da uyum içinde olabilecek bir sözcük oluşturmaktır. Bu sözcük, ister türetim, ister çekim ekleri ile, isterse de var olan biçime yeni anlam yüklemeleriyle oluşmuş bir sözcük (*semantic neologism*) olsun, oluşumu ve kullanımı içinde dilin tüm kurallarına uygunluk göstermek zorundadır. Her sözcük anlamlı olmalıdır. Her türlü biçimbirim bileşeni kabul edilebilir bir sözcük oluşturmayabilir. Bu nedenle, sözcüğün birim olarak önemi, biçimbirimden daha çok vurgulanır. Üretimsel dilbilgisi açısından, dilsel yeti kabul edilebilir sözcük üretimini belirleyen kuralların bilinmesini de içerir.

Kiparsky (1983) dilde biçimbilimsel bağlamda iki temel düzlem olduğundan söz etmektedir: Bunlardan birincisi *sözcük düzlemi* (lexical stratum), diğeri de *sözcük-ötesi düzlem* (post-lexical stratum)dir. *Sözcük düzlemi*, sözcüğün oluştuğu, hem biçimbilimsel, hem de sesdizimsel kuralların sözcüğün oluşumunda dikkate alındığı bir düzlemdir. Biçimbilimsel bir kural uygulandığı zaman, bu kural aynı anda ilgili sesbilimsel kuralın uygulanmasını da zorunlu kılar. *Sözcük-ötesi düzlem* ise, oluşan sözcüklerin sözdizimsel bağlam içinde diğer sözcüklerle sesbilimsel, sözdizimsel ve anlamsal açılardan etkileşime girdiği bir düzlemdir. Yapısal biçimbilim çalışmalarında

"sözcük düzlem"i üzerinde daha çok durulmuştur. Oysa üretimsel dilbilgisi, sözcük düzleminin önemini kabul etmekle birlikte, bu düzlemle sözcük-ötesi düzlemin birlikte incelenmesini öngörür. Sözcük düzlemi içinde eklerin köke eklenme önceliklerini ve işlevlerini betimleyen farklı düzlemler tanımlanmıştır. Bu düzlemlerin sırası sözcük oluşum süreçlerini de belirler. *Sözcüksel biçimbilim*, sözcüğü temel alırken üretimsel sürecin aşamalarına dikkat çekmektedir. Zihin sözlüğünün oluşumunda biçimbirimlerin işlevleri hiyerarşik düzlemlerle tanımlandığı için, sözcük üretim süreci farklı ve ayırt edici aşamalar bağlamında açıklanmaktadır.

Dilde kabul edilebilir yapıda sözcüklerin oluşması için sadece belli işlevdeki bir ekin köke ulanması yeterli değildir. Örneğin, Türkçe'de *-lik* türetim eki olarak, eklendiği her kökü kabul edilebilir bir ad sözcüğü yapmayabilir: **gözlem + lik* ya da * *akıl+lık* gibi sözcükler dilde geçerli sözcükler değildirler. Oysa, *-lik* eki *gözlem+ci+lik*, *akıl+ci+lik* gibi kimi örneklerde olduğu gibi köke ulanan bir başka ekten sonra getirildiğinde geçerli sözcük oluşturmaktadır. Benzer şekilde, *kitap+lık* geçerli bir sözcüktür; ama * *kitap+lık+çı* Türkçe'de geçersiz, *kitap+çı+lık* ise geçerli bir sözcük olarak tanımlanır. Bir ekin türetim görevini yerine getirebilmesi için kimi zaman belli koşulların, ya da belli düzlemlerin oluşmuş olması gerekmektedir. Bu düzlemlerin varlığı da bir yandan sesdizimsel, diğer yandan anlamsal kurallarla ilintilidir.

Betimleyici örneklere geçmeden önce, sözlüksel biçimbilim kuramı içinde, sözcük düzlemine ait olarak tanımlanan alt-düzlemlere değinelim: Sözcüğün oluşumunu belirleyen ekler iki grupta toplanmaktadır. Bunlardan birincisi, *etki-göstermeyen* (neutral) *ekler*, diğeri ise *etki-gösteren* (non-neutral) *eklerdir*. *Etki-göstermeyen ekler* bağlandıkları kökün ya da tabanın (base) sesbilimsel özelliklerini değiştirmezler. *Etki-gösteren ekler* ise, bağlandıkları kökün ya da tabanın ünlüleri, ünsüzleri, ya da vurgu düzeni üzerinde değişiklik meydana getirirler. Türkçe'de, Demircan'ın da belirttiği gibi (1996: 137), eklerin tek başlarına vurgu alan ve almayan ekler olarak gruplanması yeterli bir açıklama getirmemektedir. Demircan, böyle bir gruplama yapılsa bile, ek diziminin vurgulama düzenini etkilediğinden söz eder. Bu nedenle, sesdeş eklerin anlam ayırıcı olup olmadıkları göz önünde bulundurularak, farklı ekler olarak düşünülmesi gerekmektedir. Diğer bir deyişle, biçimsellik ölçütü, yapısalcı yaklaşımlarda düşünüldüğünün tersine yeterli olmamakta, ekin ne işlev taşıdığı ve hangi kökle, ne amaçla birleştiği önem kazanmaktadır. Buna göre, sesdeş ekler bile farklı işlevler yüklenebilirler. Ayrıca, her ek bağlandığı kökte vurgunun nerede olduğuna bağlı olarak etki gösteren ya da etki göstermeyen ek niteliğini değiştirebilir. Adalı (1979), Türkçe'de biçimbirimlerin saptanmasında birtakım güçlükler olduğundan söz etmekte, eş-zamanlı saptamaları doğru yapabilmek için art-zamanlı çalışmaların ve ayrıntılı incelemelerin gerektiğini belirtmektedir. Güçlüklerden bir tanesi de, geçiş seslerinin ayrı bir biçimbirim sayılıp sayılmayacağı ile ilgilidir. Sözlüksel biçimbilim kuramı açısından bakılacak olursa, Türkçe sözcüklerdeki geçiş seslerinin, eklenen

biçimbirimim, diğer bir deyişle, uygulanan biçimbilimsel bir kuralın, dildeki sesbilimsel bir başka kuralı harekete geçirmesi sonucu zorunlu olarak devreye giren birimler olduğu söylenebilir. Örneğin, *masa/sıt, oda/sıt, baba/yıt, gel/i/iyor* gibi daha bir çok sözcükte gözlenen geçiş seslerinde hem biçimbirimsel, hem de sesbilimsel kuralların birlikte işlediği görülmektedir. Adalı da (a.g.y. : 107) ses uyumu nedeniyle ardıl biçimbirimlerin uyumsal eşbiçimlikleri olduğundan ve bunun da biçimbilimsel koşullanmaya bağlı olduğundan söz eder. Biçimbirimlerin işlevlerinin kesin çizgilerle sınıflandırılması ve ayrıştırılması Türkçe gibi eklentili bir dil adına pek de kolay gözükmemektedir. Belli bir ek, bir bağlamda *etki gösteren* (non-neutral) ek olarak gözükürken, bir başka bağlamda *etki göstermeyen* (neutral) ek olarak gözükülebilir. Örneğin, *kalemLİK* sözcüğündeki *-lik* eki bu bağlamda etki gösteren bir ek iken, *kalemlikLER* sözcüğü içinde etkisiz kalmaktadır. *-ler* eki ise çoğu bağlamda etki-gösteren bir ek iken, durum ekleri önünde etki-gösteren ek kimliğini yitirmektedir : *çocukLAR : çocuklarDAN*. Durum ekleri hemen her bağlamda etki gösteren ek özelliğini korurlar : *eVE, evDE, evDEN* gibi. Demircan (a.g.y.: 141), Türkçe'de vurgunun dural değil, devingen olduğunu söylerken, biçimbilimsel bu gerçeği de dile getirmektedir.

Aşağıda verilen Türkçe örnekleri eklerin vurgu düzenine etkileri açısından inceleyelim (büyük harflerle yazılan hece vurgu alan hecedir) :

(A)

-ce, -ca :

büYÜK : büYÜKce

iRİ : iRİce

güZEL : güZELce

kaDİN : kaDİNca

-leyin :

geCE : geCEleyin

saBAH : saBAHleyin

-miş, -miş : (söylenti)

güZEL : güZELmiş

çirKİN : çirKİNmiş

giDER : giDERmiş

-le, -la :

kıZİM : kıZİM la

oKUL : oKUL la

biZİM : biZİM le

-sızın, -sizin :

durMAK : durMAKsızın

bekleMEK : bekleMEKsizin

-casına, -cesine :

deLİ : deLİcesine

bilMİŞ : bilMİŞcesine

-me, -ma :

bekLE : bekLEme (olumsuz emir)

uYU : uYUma

-ken :

oKU : oKURken

uYU : uYURken

-den, -dan :

bekLE : bekLEmeden

uYU : uYUmadan

kimi şahıslar ve zamanlar için fiil çekim ekleri :

GİT : giDiyorum

giDiyorsun

giDiyor

giDiyoruz

giDiyorsunuz

giDiyorlar

yüRÜ : yüRÜRüm

yüRÜrsün

yüRÜRüz

yüRÜRünüz

-cacık, -cecik :

Hemen : HEmencecik

Çabuk : ÇAbucacık

(B)

-ci, -çı, ci, -çi :

kiTAP : kitapÇI
 sirKE : sirkeCİ
 çiÇEK : çiçekÇİ
 yoĞURT : yoğurtÇU

-li, -lı :

çoCUK : çocukLU
 EV : evLİ
 aKIL : akılLI
 paRA : paraLI
 baTI : batıLI

-lik, -lık, -lük :

büYÜK : büyükLÜK
 kaLEM : kalemLİK
 güZEL : güzelLİK
 saMAN : samanLIK

-me, -ma :

piŞİR : pişirme (ad sözcüğü)
 oKU : okuma
 yürÜ : yürüme

-siz, -süz :

oKUL : okulSUZ
 aKIL : akılSIZ

-miş, -miş :

oKU : okumuŞ
 öğREN : öğrenMİŞ

-ce, -ca :

bilmeCE
 bulmaCA
 gülmeCE

-le, -la :

aTEŞ : ateşLE (olumlu emir)
 eŞİT : eşitLE

-den, -dan :

uYU : uyumaDAN (neden bildirici)
 bekLE : beklemeDEN (..ötürü)
 oKUL : okulDAN
 çoCUK : çocuklarDAN

-ler, -lar :

keDİ : kediLER
 çoCUK : çocukLAR

-de, -da :

oKUL : okulDA
 sıNIF : sınıfTA

Yukarıda verilen sınırlı sayıdaki örneklerden (A) grubu içindeki ekler, eklendikleri kökün vurgusunu değiştirmemekte, vurguyu kendi üstlerine çekmemektedirler. Bu nedenle, *etki göstermeyen ekler* olarak adlandırılabilirler. Diğer yandan, (B) grubu içinde verilen ekler bağlandıkları kök ya da tabanın (base) vurgu düzenini değiştirmektedirler. Bu özellikleriyle *etki-gösteren ekler* olarak sınıflandırılabilirler. Yukarıda verilen sınırlı örneklerde de görülebileceği gibi, kimi ekler sesdeş olup, hem etki-gösteren, hem de etki-göstermeyen ekler grubuna girebilmektedir. Örneğin, (A) grubu içinde verilen *-ce, -miş, -le, --den, -me*, ekleri, (B) grubu içinde sesdeş, ancak farklı işleve sahip ekler olarak gözükmektedirler. Bundan da anlaşıldığı üzere, biçimbirimlerin salt biçimlerine bakarak sınıflandırılması yeterli açıklama getirmemektedir. Ekin hangi köke ya da tabana, hangi işlevle bağlandığı önemlidir. Benzer şekilde, Türkçe'nin vurgulama düzeni için de kesin sınırlamalar yapmak doğru olmayabilir. Ekin ve oluşan sözcüğün dilbilgisel işlevi ve anlamı, vurgulamada devingen bir görünüm sunar. Daha geniş bir çalışma içinde tüm dilbilgisel, anlamsal işlevler ayrı ayrı gruplanarak eklerin etki-gösteren ve etki-göstermeyen özelliklerinin dökümü yapılabilir.

Sözlüksel biçimbilimde, ekler köke ya da tabana eklenme sıralarına göre de ayrı bir sınıflandırma içinde incelenebilirler. Buna göre ekler, köke eklenme önceliklerine göre *I. düzlem ekleri* (stratum I affixes) ve *II. düzlem ekleri* (stratum II affixes) olarak tanımlanırlar. *I. düzlem ekleri* köke daha yakındırlar ve sözcük oluşturma sürecinde eğer *II. düzlem ekleri* ile birlikte sözcük oluşturacaklarsa, bu eklerden daha önce köke ya da tabana bağlanırlar (Katamba : 91-92). Bu nedenle, kökle *I. düzlem ekler* arasında birinci dereceden kuvvetli bir ilişki vardır. *II. düzlem eklerle* kök arasındaki ilişki ikinci dereceden zayıf bir ilişkidir. Ayrıca, her iki düzlemdeki ekler kendi başlarına da köke bağlanıp, sözcük oluşturabilirler. Birçok örnekte, türetim ekleri etki-gösteren *I. düzlem ekleri*, çekim ekleri de etki-göstermeyen, *II. düzlem ekleri* özelliği gösterirler. Ancak bu da kesin bir kural olarak saptanamamaktadır. Çekim ekleri içinde vurguyu üstüne çeken ve bundan dolayı da etki-gösteren ekler grubunda tanımlayabileceğimiz örnekler vardır: Aşağıdaki örnekleri inceleyelim :

güzel+LİK+le : *güzEL* : kök
-lik : *I. düzlem* türetim eki (*II. düzlem* ekinden daha önce köke bağlanıyor : kök vurgusunu üstüne aldığı için etki-gösteren ek)
-le : belirteç işlevi yüklenmiş *II. düzlem* çekim eki (*I. düzlem* ekinden daha sonra köke bağlanıyor : etki- göstermeyen ek)

terbiye+SİZ+ce : *terbiYE* : kök
-siz : *I. düzlem* türetim eki (*II. düzlem* ekinden daha önce köke bağlanıyor : etki- gösteren ek)
-ce : *II. düzlem* çekim eki (*I. düzlem* ekinden sonra köke bağlanıyor : etki-göstermeyen ek)

terbiye+siz+LER : *terbiYE* : kök
-siz : *I. düzlem* türetim eki (*II. düzlem* ekinden önce köke bağlanıyor : etkisiz kalıyor)
-ler : *II. düzlem* çekim eki (*I. düzlem* ekinden sonra köke bağlanıyor : etki-gösteren ek)

okul+lar+DA : *oKUL* : kök
-lar : *II. düzlem* çekim eki (etkisiz kalıyor)
-da : *II. düzlem* çekim eki (etki-gösteren ek)

okul+da+ LAR : *oKUL* : kök
-da : *II. düzlem* çekim eki (etkisiz kalıyor)
-lar : *II. düzlem* çekim eki (etki-gösteren ek)

I. ve II. düzlem ekleri sözcük oluştururken biraraya geliyorlarsa, verilen örneklerde de görüldüğü gibi, köke önce *I. düzlem* eki eklenmekte, *II. düzlem* eki, daha sonra,

oluşan tabana eklenmektedir. Eğer bu ekler bir arada değil de, kendi başlarına köke ekleniyorlarsa, birbirlerine göre eklenme sürecinde bir hiyerarşiden söz etmeye gerek yoktur: *güZELce* (yalnızca etki-göstermeyen II. düzlem eki eklenmiş) ya da *mevsimLİK* (yalnızca etki- gösteren I. düzlem eki eklenmiş) örneklerinde olduğu gibi. Yukarıda verilen örneklerde de görüldüğü gibi, hem çekim, hem de türetim ekleri içinde etki-gösteren ve göstermeyen ekler vardır. Kimi durumlarda iki tane ayrı II. düzlem eki ardışık olarak köke bağlanabilir. Bu durumda en sondaki II. düzlem ekinin vurguyu üzerine çektiği söylenebilir.

Köke iki tane ayrı ayrı I. düzlem eki eklenince durum ne olmaktadır ? Bunu aşağıdaki örneklerle açıklamaya çalışalım:

paZAR : pazarCI : pazarcıLIK
aKIL : akıllI : akıllıLIK

Köke iki tane I. düzlem eki eklendiğinde, sonradan eklenen I. düzlem eki, önceden eklenen I. düzlem ekinin vurgusunu üzerine almaktadır. Burada sorulması gereken, I. düzlem ekleri arasında bir öncelik-sonralık ilişkisinin, yani bir hiyerarşinin olup olmadığıdır. II.düzlem ekleriyle, I. düzlem ekleri arasındaki hiyerarşiye baktığımızda, II. düzlem eklerinin köke daha uzak kaldıklarından söz etmiştik. I. düzlem ekleri arasındaki hiyerarşi içinse şunları söylemek mümkün gözükmektedir :

(1) Sözcüklerin dilbilgisel sınıflarını ölçüt alacak olursak; ad kökünden sıfat türeten I.düzlem ekleri ile ad kökünden ad türeten I. düzlem ekleri birarada bulduklarında, sıfat türeten I. düzlem ekleri, ad türeten I. düzlem eklerinden daha önce köke eklenmektedirler. Yukarıdaki örnek için, **akıllıklı* geçerli bir türetim değildir. Benzer şekilde, yaşlılık yerine **yaşlıklı*, parasızlık yerine **paralıksız* gibi sözcükler oluşturamayız. Önce *akıl* sözcüğünden *-lı* eki ile *akıllı* sözcüğü türetilmekte, bu tabandan *-lık* eki ile *akıllılık* sözcüğü oluşturulmaktadır. Anlamsal açıdan da baktığımızda, sıfat türeten eklerle sözcük farklı bir anlam kazanmakta, bu tabana eklenen I. düzlem ad türetim eki sıfat tabanındaki anlamdan ad sözcüğü türetmekte ve köke daha uzak kalmaktadır.

(2) Eylem kökünden ad yapan I. düzlem ekleri, genellikle, eylem kökünden sıfat yapan I. düzlem eklerinden önce eklenirler. Örneğin, oku eylem kökünden türetilen *okuma* ad sözcüğüne *-sız* eki , *-ma* ekinden sonra eklenmektedir: *okumasız*. Yine, *danış* eylem kökünden, önce ad yapan *-man* eki ile bir taban oluşmakta, bu tabana sıfat yapıcı I. düzlem eki sonradan eklenmektedir : *danışmansız*. Dilde **danışsızman* gibi bir sözcük geçerli değildir. Benzer şekilde, *öğret-men-siz*, *bil-gi-siz*, *oku-l-lu*, *ak-ış-kan*, *eğit-im-sel* gibi örnekleri verebiliriz. Ancak, bu genellemenin dışında örnekler de

bulunmaktadır. Örneğin, kimi kez *-sel*, *-sal* ekleri eylem köküne ad türetme ekinden daha önce eklenmektedirler : *gör-sel-lik*, *işit-sel-lik* gibi. Diğer yandan, *-sel*, *sal* eklerinin *yap-ı-sal*, *bil-iş-sel* örneklerinde olduğu gibi eylem kökünden türetilen ad sözcüğünden sonra eklendiği de görülmektedir.

(3) Sездizimsel olarak, köke ilk olarak eklenen I. düzlem eki, hem kökün ünlü uyumuna uyar, hem de kendinden sonra gelen I. düzlem ekinin bu ünlü uyumuna uymasını öngörür : *hayvan-cı-lık*, *arı-cı-lık*, *besi-ci-lik* gibi. Bu durum, I. düzlem ekleri ile, II. düzlem ekleri arasında da gözlenir.

(4) I. düzlemde sıfat oluşturan ve etki-gösteren iki ek ardışık olarak köke bağlanamaz. Birincisi, ikincisini engeller. Aksi halde, ortaya çıkan sözcük geçerli bir sözcük olmaz : **çocuk-lu-suz ya da *çocuk-suz-lu* gibi.

Kendi aralarındaki öncelik-sonralık ilişkileri ne olursa olsun, I. düzlem ekleri genellikle kök vurgu düzenini değiştirmektedirler. Diğer bir deyişle, çoğu I. düzlem ekinin aynı zamanda etki-gösteren ek olduğu söylenebilir. Örnek : *PaZAR : pazarCI : pazarcıLIK : pazarcıLIKla (geçiniyor)*. Ancak, bu genellemenin kesin kural olduğunu söylemek de yanlış olacaktır. Kimi çekim ekleri etki-gösteren ekler niteliğindedir. Türkçe'de bir genelleme yaparak, taban vurgusu son hecede olan sözcüklere eklenen eklerin vurguyu üstlerine çektiklerinden söz edilebilse de, bu durumun da her zaman geçerli olmadığı (A) grubundaki örneklerden anlaşılmaktadır.

I. düzlem ekleri ile, II. düzlem ekleri arasındaki ilişkilere baktığımızda ayrıca şunları da söylemek mümkün gözükmektedir :

- (1) Tabana en son olarak eklenen ek, son türeyen sözcüğün dilbilgisel sınıfını da belirler. En son ek, I. ya da II. düzlem eki olabilir: *ev-siz-lik* (sıfat tabanından türemiş ad sözcüğü), *güzel-lik-le* (ad tabanından türemiş belirteç sözcüğü) gibi.
- (2) Türkçe'de ünlü uyumu kuralı gereği, köke ünlü uyumuna uymayan ekin ulanması engellenir. Bu da, biçimbirimin sedizim kuralları tarafından koşullanması demektir.
**öğren-ci-lar ya da *çocuk-lik* geçerli sözcükler değildir.
- (3) Köke türetim ve çekimgörevindeki ekler birlikte ekleniyorlarsa, türetim eki köke daha önce eklenir :
iş-çi-ler, kitap-çı-ya, öğren-ci-den, çek-me-ce-de gibi.
- (4) I. düzlem eklerinin sözlükbirim (lexeme) türetme potansiyeli, II. düzlem eklerinden daha fazladır. Daha önce de belirtildiği gibi, türetim eklerinin çoğu I. düzlem ekleridir.

(5) Kökten, eylemi yapan kişiyi belirten ad sözcüğünü türeten farklı biçimde, ancak aynı işleve sahip iki ek ardışık olarak gelemez : *say-man*, *öğret-men* sözcüklerindeki *-men* eki ile, *yaz-ar*, *çiz-er* sözcüklerindeki *-er* eki aynı işleve sahip olmalarına karşın, aynı anlam için bir arada ya da birbirlerinin yerine kullanılamazlar. Kök sözcük, kendinden sonra gelen eki biçimbilimsel olarak koşullar ve diğerinin kullanımını engeller. Her ne kadar *say-ar* ve *yaz-man* sözcükleri varsa da, bu sözcükler farklı anlam taşımaktadırlar.

(6) Türkçe'ye yabancı dillerden giren sözcüklere ve bileşik sözcüklere eklenen ekler, I. düzlem ekleri
bile olsa vurgulama düzeninde değişiklik yaratmayabilirler :

basKETbol : *basKETbolcu* : *basKETbolculuk*
FUTbol : *FUTbolcu* : *FUTbolculuk*

çaNAK + *kaLE* : *ÇaNAKkale* : *ÇaNAKkaleli*
esKİ + *şeHİR* : *EsKİşehir* : *EsKİşehirli*

(7) Dilde daha önceden var olan bir biçime yeni anlam yüklenerek oluşturulan sözcükler de, yeni edindikleri anlamın ve dilbilgisel sınıflamanın doğrultusunda hangi eklerle ya da sözcüklerle bir araya gelebileceklerini belirlemiş olurlar. Örneğin, daha önceleri yalnızca bir hayvan türünü belirtmek için kullanılan *geyik* sözcüğü, yeni kazandığı 'boş ve amaçsız konuşma' anlamında kullanıldığı zaman *-yapmak* yardımcı fiili ile bir araya gelebilmekte ve çoğul ekinin ulanmasını engellemekte, böylece yalnızca tekil kullanımı geçerli kılmaktadır.

Dilsel yeti, sözcük oluşumunda hangi tür eklerin hangi anlamsal türden ve dilbilgisel sınıftan köklerle, ne tür bir sıra izleyerek birleşmesi gerektiğine ilişkin kuralları barındırmaktadır. Bu kuralların bozulması dilde geçersiz sözcükler ortaya çıkartacaktır. Bu arada sözdizimsel kurallar da işlemekte, basit gibi gözükken sözcük oluşturma süreci aslında karmaşık bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Ne var ki, kimi örneklerde kural bozucu kullanımlar toplumsal kabul görmeleri sonucu yerleşiklik kazanabilmekte ve uzun ya da kısa zaman içinde benzetme yolu ile üretim potansiyeline bile sahip olabilmektedirler. Bu nedenle, dilde hem kural-bağımlı, hem de kural-bozucu eklerin üretim potansiyelinin zaman içinde değişebildiğini söyleyebiliriz.

3. Sözlüksel biçimbilim açısından türetim ve çekim :

Çekimsel biçimbilim (inflectional morphology), sözdizimsel kurallarla bağlantılı olarak sözcüğe eklenen eklerin, *türetimsel biçimbilim* (derivational morphology) ise

köke yeni anlam yükleyen eklerin özelliklerini inceler. Çekim eklerinin köke ya da tabana nasıl ve hangi sesbilimsel kurallara göre ekleneceğini belirleyen kurallar, sözdizim kurallarıdır. Örneğin,

Ali araba yıkattı.

Ali arabayı yıkattı.

Ali arabasını yıkattı

tümcelerinde araba sözcüğünün yalın (nominative) durumuna eklenen -yı eki belirtme durumu (accusative), sı- eki tamlayan (genitive) durumu, -nı eki de tekrar belirtme durumu sağlamakta, bu süreçte sözdizimsel kurallar dikkate alınmaktadır. **Ali arabaya yıkattı* gibi bir tümcenin dilbilgisel olmaması, -ya çekim ekinin ulanmasından kaynaklanmaktadır. Bu tümcenin dilbilgisel doğruluk taşıyabilmesi için ya ekin değişmesi ya da ettirgen eylem yerine yönelim (dative) durumuyla uyuşacak bir eylemin getirilmesi gerekir. Bu nedenle çekim ekleri üzerinde tümce-içi yapılanmadan kaynaklanan bir yaptırım, zorunluluk vardır. Kimi durumlarda türetim eklerinin ulanmasında sözdizimsel koşullanmadan da söz edilmektedir (Katamba 1993: 207). Türkçe'den örnek vermek gerekirse, "*Odaya yavaşça girdi*" tümcesinde *yavaşça* belirteç sözcüğündeki *yavaş* sıfatına eklenen -*ça* eki bir türetim ekidir, ancak bu ekin eklenmesi eylemin betimlendiği bir tümce bağlamında sözdizimsel gereklilik olarak belirmektedir. Türetim ekleri daha çok sözcük-içi yapılanma bağlamında ele alınmaktadırlar. Çekim ekleri ise, sözdizimsel yapılanma ile ilgili olarak incelenirler. Çekim ekinin türü ekin ulandığı sözcüğün dizimsellik içinde bulunduğu yere göre değişebilir. Örneğin, "*çocuk yılı*" ve "*yılın çocuğu*" ya da "*başkan odası*" ve "*oda başkanı*" gibi tamlamalarda sözcük köklerine ulanan ekler sözcüğün konumuna göre koşullanırlar. Bu konular da anlamsal kurallarla bağlantılıdır.

Türetim eklerinin sözlükbirim (lexeme), çekim eklerininse yalnızca sözcük (word) ürettiğini söyleyebiliriz. 'Sözlükbirim'le anlatılmak istenen farklı anlam yüklenmiş biçimdir. Örneğin, *okul*, *okulsuz*, *okullu* biçimleri birer sözlükbirim, *okulda*, *okula*, *okulu* biçimleri anlamsal olarak değil de, yalnızca sözdizimsel işlevleri içinde ayrıldıkları için 'sözcük' olarak tanımlanmaktadırlar. Sözlüksel biçimbilim, sözlükbirim üretimini biçimbilimsel, sözcük üretimini de sözdizimsel kurallar bağlamında açıklamaktadır.

Anlambilimsel ölçütlerin türetim ve çekim süreçlerini belirlediğini savunan dilbilimcilerin (Bybee 1985 in Katamba : 212) yanısıra anlambilimsel ölçütlerin bu konuda işlev taşımadığını savunanlar da bulunmaktadır. Örneğin, Türkçe'de ettirgen (causative) yapı, köke ulanan biçimbilimsel eklerle oluşabilmektedir: *ütü-le-t-mek*, *yıkata-t-mak*, *temiz-le-t-mek*, *arın-dır-mak*, *dur-dur-mak*, vb. Böylece, birisine veya birşeye eylem yaptırma durumu biçimbilimsel süreçlerin yardımıyla ifade edilmektedir.

Ancak, Türkçe'deki ettirgen yapı örneklerinin büyük bir çoğunluğu biçimbilimsel olarak fiziksel eylemler bağlamında gerçekleşmekte, *beğen-dir-mek*, *korku-t-mak*, *darıl-t-mak*, *küs-tür-mek*, *deli-rt-mek*, *sev-in-dir-mek* gibi duygusal etkilenmeyi gösteren ve biçimbirimsel süreçle oluşturulmuş sınırlı sayıda ettirgen örnek bulunmaktadır. Diğerleri sözdizimsel bağlamda anlatılmaktadırlar. Birinin *mutlu olmasını sağlamak*, birini *hayal kırıklığına uğratmak*, ya da birini *yaptığına pişman etmek* benzeri örneklerde duygusal etki yaratma durumu sözdizimsel süreçlerle anlatılabilmektedir. Türkçe için bu tür bir sınıflamanın geçerliliğini, diğer bir deyişle, anlambilimsel ölçütlerin her zaman türetim ve çekim süreçleri adına ayırt edici olduğunu söyleyebilmek için daha geniş kapsamlı araştırma yapmak gerekmektedir.

4. Sonuç :

Bu yazının sınırları içinde üretimsel dilbilgisi bağlamında sözlüksel biçimbilim ölçütleri ile Türkçe'de sözcük biçimlenmesinden örnekler verilmiştir. Üretimsel biçimbilim kuramının bir dile uygulanmasının elbette bu sınırlar kapsamında kalabilmesi mümkün değildir. Bu nedenle çalışma bir inceleme denemesi niteliği taşımaktadır. Ancak, temel kavramların tanıtılması ve Türkçe eklerin işlevlerine farklı bir sınıflandırma getirilmesi, daha sonra bu kuram bağlamında yapılacak çalışmaların alt yapısını oluşturabilir. Kuramda vurgulanan, dilsel yetinin kök-ek bileşmelerinde geçerli ve geçersiz sözcükleri ayırt edebilme işlevi ve bu işlev çerçevesinde geçerli sözcüklerin ne şekilde oluştuğudur. *Sözlüksel* teriminin kullanılması da üretimsel dilbilgisinde zihinsel işlevlere ve hiyerarşik sıralamalara verilen önemi belirtmektedir. Belli bir düzlem ya da koşul oluşmadan bir başka düzlemin sözcük oluşumunda devreye girememesi, oluşan sözcüklerin yalnızca kendi içlerinde değil, dildeki diğer bileşenlerle bağlantılı olarak incelenmesi kuramın yapısalcı yöntemlerden farkını belirlemektedir. Dilsel üretimde herhangi bir süreç kendi başına incelendiğinde yeterince açıklama getirememekte, biçimbilimsel, sesdizimsel, sözdizimsel ve anlamsal kurallar birlikte işlemekte ve yetkin bir dil yetisi bu kuralların işleyişini yönetmektedir.

KAYNAKÇA

- Adalı, O. 1979. *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*. Ankara: TDK Yayınları.
Bloomfield, L. 1933. *Language*. New York : Holt.
Bybee, J. 1985. *Morphology : A Study of the Relation between Meaning and Form*. Amsterdam : John Benjamins.
Demircan, Ö. 1996. *Türkçenin Sesdizimi*. İstanbul : Der Yayınları
Halle, M & A. Marantz. 1993. Distributed Morphology and the Pieces of Inflection. K. Hale ve S. J. Keyser (eds.) içinde, *The View from Building 20 : Essays in Linguistics in Honor of Sylvain Bromberger*, ss. 111-176. Cambridge, MA : MIT Press.

- Halle, M. & A. Marantz. 1994. Some Key Features of Distributed Morphology. *MIT Working Papers in Linguistics*, 21, ss. 1-9.
- Harris, Z. S. 1946. From Morpheme to Utterance, *Language*, 22, ss. 162-183; (yeniden basım) Joos, 1957, ss. 142-153.
- Harris, Z. S. 1951. *Methods in Structural Linguistics*. Chicago : University of Chicago Press.
- Hockett, C. 1954. Two Models of Grammatical Description, *Word*, 10, ss. 210-231.
- Hockett, C. 1958. *A Course in Modern Linguistics*, NewYork : Mac Millan Press.
- Katamba, F. 1993. *Morphology*. London : Mac Millan Press.
- Kiparsky, P. 1983. Word Formation and the Lexicon. Ingemann, F. (ed.) içinde, *Proceedings of the 1982 Mid-America Linguistics Conference* . University of Kansas.
- Kiparsky, P. 1985. Some Consequences of Lexical Phonology. *Phonology Yearbook*, 2, ss. 85-138.
- Nida, E. 1949. *Morphology : the Descriptive Analysis of Words*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Siegel, F. 1979. *Topics in English Morphology*. Newyork : Garland.
- Strauss, S. 1982. *Lexicalist Phonology of English and German*. Dordrecht : Foris.